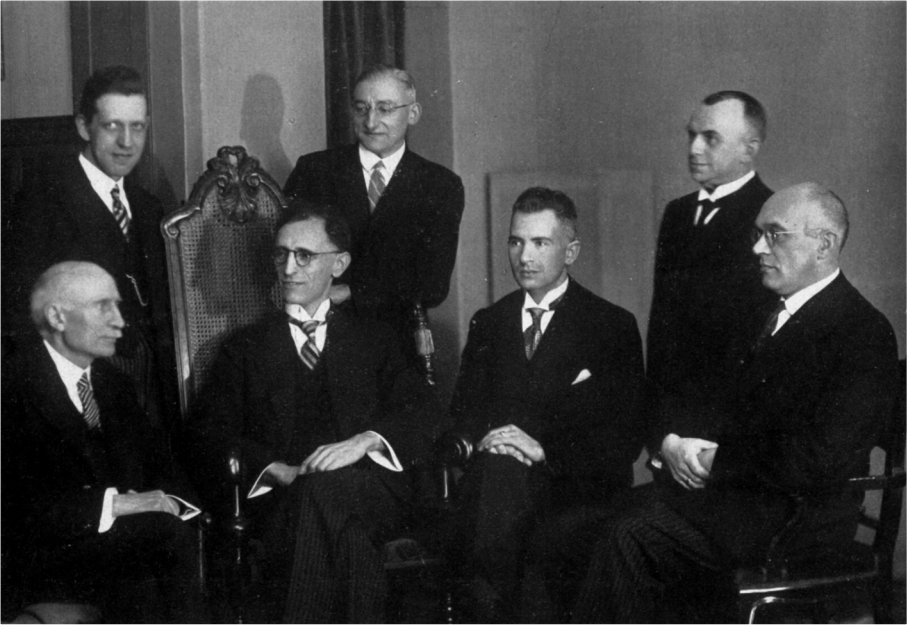

Geloven is drijven boven duizenden vademmen diepte

Jac. Lissenberg te midden van zijn Dordtse kerkenraad.

Uit: *Herdenkingsalbum 50-jarig bestaan Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht 1885-1935*, bij het voorwoord. Zittend v.l.n.r. ouderling A. Fortrie, praeses ds. Jac. Lissenberg, diaken C.A. van der Kaa, kerkvoogd Ir. Chr. G. van Buuren. Staand v.l.n.r. kerkvoogd M. van Vliet (?), diaken J.H. Hartzheim Sr., ouderling-scriba A. de Waal.

Mw. L. Hanegraaff-Lissenberg en mw. W.R. Hartzheim hebben geholpen bij het identificeren van de geportretteerden. De namen van de kerkenraadsleden en de omschrijving van de ambten zijn ontleend aan de oorkonde van 13 mei 1936, die gemaakt werd voor de heropening van het toenmalige kerkgebouw van de VEG aan de Vrieseweg te Dordrecht. Dit document hangt tegenwoordig in de hal van de kerk, die nu toebehoort aan de Baptistengemeente Dordrecht.

Daaronder het op de oorkonde gestempeld zegel van de VEG Dordrecht (1936).

Geloven is drijven boven duizenden vademmen diepte

De vrije evangelische predikant ds. Jac. Lissenberg
en zijn verzet tegen het fascisme en
nationaalsocialisme

Leo Mietus

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van de Stichting Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland.

Afbeelding omslag: Portretfoto van ds. Jac. Lissenberg uit het *Herdenkingsalbum 50-jarig bestaan Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht 1885-1935*, 22. Deze foto verscheen ook in *Ons Orgaan* (2 jan. 1931), 8.

ISBN/EAN 978 90 74894 55 5

© 2019 Stichting Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland.

Vormgeving: Hans Seijlhouwer, De Zaak Haes, Amstelveen.

Alle rechten voorbehouden / All rights reserved.

INHOUD

Woord vooraf door prof. dr. Wouter J. Hanegraaff 10

Hoofdstuk 1. Inleiding 13

Een defaitistische Bond? 14

Vragen en nuanceringen 18

Onderzoek naar Lissenberg 19

Periode en opzet 22

Hoofdstuk 2. Een opwekking met theologische diepgang 27

Voorgeschiedenis 28

Het Réveil van de Drôme 35

Beroep en intrede te Dordrecht 38

Hoofdstuk 3. Het spook van het nationalisme en staatsabsolutisme 45

Een meningsverschil met A. Winckel 46

Kritiek op christelijke partijpolitiek 48

Een intermezzo in Parijs 49

Het antifascisme van Stanley Jones 53

Bloed en bodem 57

Lezing voor de Nederlandsche Christen Vrouwenbond 59

Hoofdstuk 4. De gevaren van het fascisme en nationaalsocialisme 65

Entartete Kunst 66

Manifest van Duitse kerken 70

Dreigende ontwikkelingen 73

Hoofdstuk 5. Het Bijbelboek Openbaring 79

Apocalyptische Bijbeltaal 80

Hoofdstuk 6. Spanningen in de Bond 87

Spaanse burgeroorlog 88

Controverse met A.W.F. Waardenburg 89

Rust en onrust 93

Aandacht voor psychologie 98

Hoofdstuk 7. Ideologiekritiek en eindtijdverwachting 101

Enquête van de Elim-zending 102

Contra de rassenleer van H. Visscher 103

Kritiek op Hitlers 1 Mei-rede van 1939 105

Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 108

Moreel besef 114

Hoofdstuk 8. De opinies van een eindredacteur 117

Ons Orgaan 118

Oriënterend of desoriënterend 120

In discussie met K. van der Schoot 126

Hoofdstuk 9. De schok van de oorlog 129

Oorlog in Nederland 130

Duitse soldaten 134

Slachtoffers 136

Hoofdstuk 10. Tegen defaitisme en uitsluiting van geloofsgenoten 139

Convent van Kerken 140

Beginselen 142

Midden in oorlogstijd 147

Hoofdstuk 11. Bombardement, bevrijding en de eerste

naoorlogse jaren 155

Problemen rond de uitgave van Ons Orgaan 156

Bombardementen 158

Na de bevrijding 163

Graven van Duitse soldaten 165

Belijdenis en verklaring van vijftientig NSB'ers 167

Positionele acties 168

Slot 173

Hoofdstuk 12. Bevrijdingsdienst 13 mei 1945 177

Introductie 178

Prediking door ds. Jac. Lissenberg op
zondagmorgen, 13 mei 1945 179

Bijlage: Gedenkplaat

met namen van oorlogsslachtoffers 1940-1945 201

Geschiedenis van de gedenkplaat 202

Namen op de gedenkplaat 203

Noten 207

Naamregister 254

De ziel spreekt

Nog, om tot ons te spreken,
Te midden 't aards verdriet.
Zendt God ons soms een teken,
Maar wij begrijpen 't niet.

Ellende boog ons neder,
Zoals de stormen 't riet:
Hij zond zijn engel neder,
En wij herkenden niet.

Tot uit de omnachting klaarde
Dat troostende gezicht:
Een mens en van deze aarde.
En toch in hemels licht.

Nog, om tot ons te spreken,
Te midden 't aards verdriet.
Zendt God ons soms een teken,
En wij begrijpen 't niet.

J.A. Rispens, *Het verborgen leven* (Baarn: E.J. Bosch JBzn, 1922), 92.

Jac. Lissenberg over J.A. Rispens in: 'In Bovenlicht. Jan Rispens', *Ons Orgaan* 57 (1 juni 1962), nr. 11, 104.

Voor mij is zijn naam een van mijn dierbaarste jeugdherinneringen. Omdat hij de poort van de tuin der Schoonheid voor mij open wierp! Ik zal zo tegen of rond de twintig geweest zijn. Wat wist ik van echte dichtkunst? (...) Toen leerde ik Jan Rispens kennen, kandidaat in de Nederlandse Letteren. De kennismaking kwam via het *Nederlandsch Jongelings Verbond*. Wij woonden in dezelfde straat in Utrecht. En daar, in zijn klein dakkamertje, leerde ik wat waarachtige poëzie is.

WOORD VOORAF

Mijn grootvader ken ik uit de herinneringen van mijn moeder. Dankzij haar verhalen leefde hij na zijn overlijden in 1970 in het collectieve geheugen van ons gezin verder als een goed en oprecht mens, sterker nog, als een rechtvaardige die leefde vanuit zijn diepste overtuigingen en anderen daarmee inspireerde. Ongetwijfeld zou hij dat beeld zelf onmiddellijk hebben willen relativeren, want voor hem kon geen mens zich erop laten voorstaan beter te zijn dan anderen. Dat deed hij dan ook niet. Precies om die reden echter is het beeld correct. Het is de sleutel tot zijn persoonlijkheid en verklaart zijn principiële houding tegenover het Nationaalsocialisme.

Op basis van uitgebreid en zeer zorgvuldig archiefonderzoek nuanceert en corrigeert Leo Mietus in dit boek het bestaande beeld van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland als een ‘defaitistische geloofsgemeenschap, die in de jaren 1930 en 1940 in gebreke was gebleven.’ De gezaghebbende stem van de predikant Ds. Jacobus Lissenberg blijkt zich namelijk in *Ons Orgaan* steeds weer opnieuw in ondubbelzinnige termen te hebben uitgesproken tegen Hitlers ideologie als ‘een allerfuneste geestesopenbaring uit de afgrond’ en tegen het antisemitisme, ‘voor welk vergif God ons Nederland moge bewaren!’ Dat mijn grootvader er zo over dacht was voor mij als kleinzoon op zichzelf geen verrassing. Mijn zus en ik zijn groot gebracht met de herinneringen van mijn moeder aan de bezetting: de Jodenvervolgingen, de razzia’s, de hongerwinter, het gebral van Hitler over de radio, de sinistere dreiging van bataljons soldaten die zij als jong meisje liggend in bed door de

doodstille straten hoorde marcheren onder het zingen van sentimentele Duitse volksliedjes, maar ook de fraaie anekdote over een zwager die in NSB-uniform bij mijn grootvader over de vloer dacht te kunnen komen, maar pas binnen werd gelaten nadat hij zich eerst thuis was gaan omkleden.

Als kleinkinderen hadden wij ook het prachtige verhaal gehoord over mijn grootvader die zijn gemeente ooit eens *fluisterend* het Wilhelmus schijnt te hebben laten zingen. Echter, hoé belangrijk zijn rol als criticus van het Nazisme in de Vrije Evangelische Gemeenten werkelijk was – daarvan waren wij niet of nauwelijks op de hoogte. Uit het bronnenmateriaal dat Mietus heeft verzameld en gecontextualiseerd blijkt nu hoe vroeg reeds en hoe scherpzinnig Lissenberg de ware aard van het Nationaalsocialisme doorzag, hoe krachtig en expliciet hij in woord en geschrift stelling nam, en hoe moedig hij weerwoord leverde aan diegenen die hun Christelijke geloof dachten te kunnen combineren met steun aan of tolerantie voor de Nazi-ideologie. Zeer typerend was daarbij zijn weigering om mensen persoonlijk te veroordelen of af te schrijven vanwege hun zwakte of gebrek aan dieper besef van wat er werkelijk gaande was. Lissenberg zag het als zijn opdracht te getuigen van de waarheid en gemeenteleden te wapenen tegen de verleidingen van het kwaad. Het vellen van een oordeel over hen die toch bezweken liet hij over aan God.

De titel van dit boek is bijzonder goed gekozen, want raakt de kern van Lissenbergs existentiële levenshouding. Terecht komt de auteur meermaalen terug op de uitspraak van Kierkegaard dat het Christelijk geloof lijkt op ‘drijven boven duizenden vademmen diepte.’ Er is soms verband gelegd met een citaat van Wittgenstein, waarin religie wordt vergeleken met de diepten van de oceaan die niet in hun rust worden verstoord hoe heftig het er aan de oppervlakte ook aan toegaat. De intentie van Kierkegaard was echter veel radicaler, en ik weet wel zeker dat Lissenberg hem daarin volgde: over die onpeilbare afgrond waarin we ieder moment kunnen verzinken *weten* we helemaal niets, dus ook niet of er eeuwige rust zal

worden gevonden. Volgens de Deense filosoof bevinden wij ons dan ook in een situatie van permanent ‘levensgevaar’ waarin zekerheid een illusie is en houvast slechts te vinden is in het vermogen tot loslaten. De situatie van oorlog en bezetting zette deze analyse op scherp.

Door dit boek hebben de herinneringen van mijn moeder aan haar vader en mijn grootvader een geheel nieuwe dimensie gekregen, gebaseerd op een rijkdom aan feitelijke informatie die niet eerder toegankelijk was. Het beeld van zijn persoonlijkheid is daardoor niet langer beperkt tot de persoonlijke sfeer van familieherinneringen maar heeft een bredere relevantie verkregen voor de kerkgeschiedenis van Nederland tijdens de bezetting en in de jaren daarvoor en daarna. Zeer veel dank aan Leo Mietus voor de manier waarop hij Ds. Jacobus Lissenberg aan de vergetelheid heeft ontrukkt en de plaats in onze geschiedenis heeft teruggegeven die hij verdiende.

Wouter J. Hanegraaff

Prof. dr. W.J. Hanegraaff, Lissenbergs kleinzoon en schrijver van dit *Woord vooraf*, bekleedt de leerstoel Geschiedenis van de Hermetische filosofie en verwante stromingen aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.